

Ваня Ставрева

**НЕОБИЧАЙНИ ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ,
СПЕЦИАЛНИ МЪРТВИ И ОПАСНИ МЪРТВИ
ПРЕЗ КЪСНИЯ ЕНЕОЛИТ**

(по данни от територията на България)

Автор Ваня Ставрева
Превод на немски език Вяра Вълкова
Превод на английски език Мартин Йорданов
Редактор на издателството Надежда Делева
Технически редактор Стефка Иванова
Коректор Симона Христова

Формат 60x90/16. Печ. коли 19,5

КНИГОИЗДАТЕЛСКА КЪЩА „ТРУД“
София 1202, ул. „Св. св. Кирил и Методий“ №84;
тел.: 02/942 23 75
Разпространение – тел.: 846 75 29
e-mail:office@trud.cc
www.trud.cc
www.znam.bg

Печат „МБМ“ ООД

© Ваня Ставрева, автор, 2018 г.
© Вяра Вълкова, превод на немски език, 2018 г.
© Мартин Йорданов, превод на английски език, 2018 г.
© Книгоиздателска къща „Труд“, 2018 г.

ISBN 978-954-398-576-0

Ваня Ставрева

**НЕОБИЧАЙНИ ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ,
СПЕЦИАЛНИ МЪРТВИ И ОПАСНИ МЪРТВИ
ПРЕЗ КЪСНИЯ ЕНЕОЛИТ**

(по данни от територията на България)

КНИГОИЗДАТЕЛСКА КЪЩА „ТРУД“
София, 2018

Когато завърших българска филология в Софийския университет, специализирах фолклористика, но се случи така, че това не оказа влияние върху реализацията ми. Години по-късно, когато отново прекрачих прага на Алма Матер, се убедих, че няма случайни неща. Познанията от тази специализация ми помогнаха да напиша магистърската си теза по археология, която в адаптиран вариант държите в ръцете си.

Решаваща обаче беше срещата ми с доц. д-р Петя Георгиева, която ме въведе в магията, наречена праистория – на теория и на практика чрез възможността да работя на праисторическия археологически обект Козарева могила. Тя стана мой научен ръководител и на нея дължа специални благодарности за неограничената помощ при разработването на настоящата работа. Нейните научни познания, методически насоки и съвети бяха онази задължителна част, без която подготовката и реализирането на изследването върху необичайните погребални практики нямаше да бъдат възможни.

Задължена съм на доц. д-р Виктория Русева, която след защитата на магистърската теза ми помогна с професионалното си мнение да прецизирам някои въпроси, свързани с антропологичните аспекти на изучаването на погребалните практики.

Благодаря за доверието и на доц. д-р Здравко Димитров, без когото издаването на настоящата книга нямаше да се случи.

Издавам дълбоката си признателност и на специалните хора до мен за вдъхновението и подкрепата да следвам пътя на предизвикателствата.

Ваня Ставрева,
май 2018 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

За необичайното сред обичайното	9
Необичайните погребални практики и разбирането на религиозната система на древните общества	11
Въведение.....	14
Глава I	
ИСТОРИОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА.....	27
Глава II	
НЕКРОПОЛИ, ЕДИНИЧНИ ГРОБОВЕ В ИЗВЪНСЕЛИЩНА И СЕЛИЩНА СРЕДА ОТ КЪСНИЯ ЕНЕОЛИТ В БЪЛГАРИЯ.....	38
Култура Варна	45
Некропол Варна I	45
Некропол Варна III.....	53
Некропол Девня.....	54
Некропол Дуранкулак.....	57
Праисторически солодобивен център Провадия– Солницата.....	63
Култура Коджадермен–Гумелница–Караново VI.....	67
Некрополи	67
Късноенеолитни гробове от некропола на Берекетска селищна могила	67
Некропол Винаца.....	67
Некропол Голямо Делчево	72
Некропол Демир Баба теке.....	75
Некропол Каменово.....	76
Некропол Козарева могила	77
Некропол Кошарна	82
Некропол Лиляк	83

Некропол Ловец – Змийският остров.....	83
Некропол Овчарово	84
Некропол Омуртаг.....	84
Некропол Радинград	85
Некропол Смядово.....	87
Некропол Сушина.....	91
Некропол Търговище.....	93
Единични гробове извън селища	95
Единичен гроб при с. Помощица.....	95
Единичен гроб при с. Рупките.....	95
Гробове и скелетни останки в селищна среда	96
Гробна находка от Азмашка селищна могила.....	96
Скелетни останки в с.м. Коджадермен.....	96
Единичен гроб в с.м. Кошарна.....	96
Гробни находки в с.м. Кубрат	97
Гробни находки в с.м. Нова Надежда.....	99
Гробни находки в с.м. Русе	100
Скелетни останки в с.м. Хотница	104
Гробни находки в с.м. Юнаците	104
Гробни и скелетни находки в пещери и рудници.....	107
Скелетни находки в Деветашката пещера	107
Гробна находка от пещерата Харамийска дупка.....	108
Скелетна находка от пещера в Харман Кая	108
Гробове в рудник „Аибунар“	109
Стандартен погребален обред в културните комплекси	
Варна и Коджадермен–Гумелница–Караново VI	109
 Глава III	
НЕОБИЧАЙНИ ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ	112
Двойни, тройни и колективни гробове	113
Позиция	118
Ориентация	131
Гробен инвентар	136
Зърна.....	137
Животински кости.....	139
Инвентар в устата.....	141
Камъни.....	142
Забити остри предмети в дъното на гробната яма	143
Буци глина и рядко срещани предмети.....	143
Фрагментирани фигурки	144

Използване на огън в погребалния обред	145
Червена охра	150
Манипулации върху трупа или скелета	156
Погребения на черепи или скелети без глави.....	159
Следсмъртни интервенции с цел извличане на определени кости	166
Трупоразчленяване	169
Членовредителство.....	174
Вторични погребения	175
Добавяне на кости от друг индивид	180

Глава IV

ПРИЧИНИ ЗА ПРИЛАГАНЕТО НА НЕОБИЧАЙНИ

ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ	182
Социално положение	185
Болните и старците – от „Осанна“ до „Разни го“	186
Чужденците – обичайните заподозрени	189
Извънредни обстоятелства, конфликти, престъпления и наказания	192
„Добра“ и „лоша“ смърт	193
Култове и жертвоприношения	195
 Заклучение	198
Използвани съкращения	207
Библиография.....	208
Резюме на немски.....	230
Резюме на английски.....	236
Каталог	242
Таблицы	297

ЗА НЕОБИЧАЙНОТО СРЕД ОБИЧАЙНОТО

През последните години стана обичайно сред студентите от магистърската програма по археология на Софийския университет да има зрели хора, прехвърлили „на попрището жизнено средата“. По един или двама, появяват се още на първите лекции с първокурсниците от бакалавърската програма. Това са т.нар. магистри неспециалисти – хора със специалност, различна от археология, които трябва да имат поне бакалавърска степен, а най-често са утвърдени специалисти в области, докосващи се до археологията. Обикновено са сред най-старателните и най-добрите студенти, решили, че никога не е късно да следват мечтите си.

Тази книга, посветена на необичайните погребални практики от енеолита, е дипломна работа. Това само по себе си е нещо необичайно, защото дипломните работи, макар и отлични, обичайно не се публикуват. Авторът е Ваня Ставрева, журналист с многогодишна практика, а от няколко месеца вече и магистър по археология. Ваня е един от успешно дипломиралите се студенти от магистърската програма по археология за неспециалисти. Като студентка направи отлично впечатление на всички и в аудиторните занимания, и на изпитите, и на практиките на археологически разкопки. Изборът на темата за дипломна работа бе повлиян от журналиста в нея. За журналистите е важно да впечатляват и да търсят необичайното. В археологията злоещото впечатлява, понякога повече от златото.

Необичайно и обичайно, трудно е да се сложи границата между двете, особено когато става дума за погребални обреди от праисторически времена. Некрополите като специални места за погребване във от селищата се появяват сравнително късно. По нашите земи най-ранните са от петото хилядолетие пр.Хр. Не се знае много за погребването на мъртвите преди това. Отделни гробни находки има от селищата, но те са твърде малко, за да ни дадат представа за обичайните практики за справяне с труповете, и са по-скоро пример за изключенията. На този фон използването на некрополи за полагане на мъртвите е необичайна практика, която постепенно се превръща в стандарт. Интересът към некрополите от късния енеолит от територията на Бълга-

рия е голям, защото това са едни от най-ранните некрополи, защото представят една страна от културата на население, което за първи път в историята и на Европа и на света се „докосва до цивилизацията“, и, разбира се, заради многото злато, намерено във Варненския некропол – най-ранното обработено злато в света. В повечето изследвания, посветени на енеолитните некрополи, стремежът е да се опишат и проследят общите, стандартните или обичайните характеристики на обряда, устойчиви комбинации от признаци, характерни за отделните археологически култури. Това са характеристики, които ни позволяват на базата на останките от материалната култура да очертаем териториалните и хронологическите граници на съществували човешки общности. Това естествено води до отделяне на по-рядко срещаните, нестандартни или необичайни признаци.

Изследването на Ваня Ставрева е посветено на тези елементи от характеристиките на погребалния обред на енеолитните култури, които излизат от нормата, от обичайното за съответната култура, или по-скоро такива, които са по-рядко срещани и които са наричани в литературата по праистория „необичайни“. Към тях се отнасят и находките, наричани *зловеци* – трупоразчленяване, артефакти от човешки кости, и далеч по-невпечатляващи неща като присъствие на червена охра и въгленчета в гроба, различна от преобладаващата за културата ориентация на гроба и т.н.

Общото ми впечатление от работата е отлично. Изворовият материал е старателно и пълно събран. Аналитичните части са изчерпателни. Всеки от анализиранияте необичайни признаци е разгледан самостоятелно и в комбинация с останалите необичайни и обичайни. В помощ на интерпретациите са привлечени много исторически и етнографски паралели, чието събиране само по себе си представлява интерес. Впечатляващо е, че въпреки че е работено само с публикувани материали, анализирани от други колеги неведнъж, са изведени зависимости, незабелязани досега, например връзката между червената охра и „богатството“ на гробния инвентар, т.е. установено е, че необичайната или рядко срещаната в некрополите на разглежданите култури червена охра е белег за социален статус.

Накратко: направеният експеримент за превръщане на журналист в археолог е успешен, при това не само *de jure*, но и *de facto*. Пожелавам на магистъра по археология Ваня Ставрева много успехи и като археолог, и като популяризатор на археологията.

април 2018 г.

Доц. д-р Петя Георгиева,
СУ „Св. Климент Охридски“ –
научен ръководител

НЕОБИЧАЙНИТЕ ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ И РАЗБИРАНЕТО НА РЕЛИГИОЗНАТА СИСТЕМА НА ДРЕВНИТЕ ОБЩЕСТВА

Научната разработка *„Необичайни погребални практики през късния енеолит (по данни от територията на България)“* на Ваня Ставрева е организирана в две основни части, като в първата е изложено авторското изследване, а втората представя подробно изворовата база и табличната, графичната и картографската ѝ систематизация. Изследването си поставя за цел анализ и систематизация на необичайните погребални практики през късния енеолит в България в гробове с човешки скелетни останки с хронологически и териториален обхват, съвпадащ с обособен етап на развитие на древните култури в географските предели на нашата страна. В специална уводна част се обосновава голямата значимост на разработената проблематика за изследването на епохата в множество направления. Погребалният обред се явява проекция на социалната структура на обществото и археологическите следи от него са основен извор за реконструкцията на абстрактните представи на древните обитатели на нашите земи за живота и смъртта, за устройството на Вселената и мястото на човека и човешкото общество в нея. В погребалния обред се откриват следи, които остават основни за реконструкцията на сложната система от взаимодействия на различни фактори, действащи върху развитието на древните обитатели на моста между Предна Азия, Северните причерноморски степи и Средна и Западна Европа.

В началото на изложението е развит пълен историографски преглед на досегашните изследвания, който представя достиженията на българската наука по засегнатата тематика и обобщава свързаните с нея резултати на чуждестранните автори. Критично са разгледани над 100 публикации, специално внимание е отделено на обобщителните изследвания и теоретичните разработки на изследователи като Т. Иванов, Л. Авилова, Ал. Хойзер, М. Аврамова,

Кл. Лихтер, Я. Бояджиев, Л. Николова, К. Бъчваров, П. Георгиева, В. Николов, С. Александров, И. Панайотов, Б. Петрунова, Л. Бинфорд, К. Кар, М. Паркър Пиърсън, Ю. Смирнов и В. Альошкин. Естествен е интересът към теоретичните разработки върху проблематиката за отклоненията от стандартния погребален обред в археологическите комплекси на А. Цалики, А. Тейлър, Е. Тате, Дж. Чапман и Д. Бейли.

Следва детайлен анализ, обхващащ над 1200 гробни комплекса от периода, съдържащи човешки костни останки, който довежда до установяване на характеристиките на погребалния обред от късния енеолит в културите Варна и Коджадермен–Гумелница–Караново VI. На тази основа ясно и методично се разграничават необичайните погребални практики, разпространени в ареалите от изследваните култури. Изследването използва методите на сравнителен анализ с цел изява на общите белези на погребалния обред и отклоненията от него; картографския метод, позволяващ проследяване на разпространението и концентрацията на изучаваното явление; сравнително-историческия метод за съпоставка на данните от изучаваната територия с установеното за съседните Мунтения и Олтения от Румъния; ретроспективния анализ в търсене на източници на необичайните практики; корелационен анализ за откриване на етнографски аналогии. Впечатлява интердисциплинарният метод, използван широко от авторката на всички нива на анализ и интерпретация. Взети са под внимание антропологичните изследвания, като резултатите от тях са комплексно разгледани във връзка с погребалния обред. Привлечени са и постиженията от анализите, проведени по други естественонаучни методи, за установяване на абсолютната датировка, откриване на родствени връзки и др. Използваният термин – необичайни погребални практики – се обосновава като понятие, включващо отклоненията от общонаблюдаваните норми, без да изразява оценъчна позиция с позитивна или, обратно, негативна интерпретация на изследваното явление.

Систематизацията и обобщението на резултатите за прилагането на необичайните погребални практики успяват да създадат база данни, на основата на която се изследват разпространението, честотата и регионалните особености на явлението, търси се генезисът на установените необичайни действия в обряда, като се предлага оригинална авторска интерпретация.

Изследването дава висок принос в българската наука в няколко

направления. Събрана и анализирана е цялата налична до момента публикувана информация за гробните комплекси с човешки костни останки от късния енеолит от България. След подробен анализ е изведен стандартният комплекс на погребалния обред на проучваните късноенеолитни култури – Варна и Коджадермен–Гумелница–Караново VI, на чийто фон съответно са изявени необичайните погребални практики. Тяхната класификация предлага възможност за бъдещи проучвания на погребалния обред от късния енеолит, както и търсене на интерпретация за прилагането на необичайните практики в случаите на тяхното регистриране. За първи път се прави анализ на честотата на отклоненията от стандартната погребална обредност в комплексите на изучаваните култури. Разработената тема има особено значение в изследването на археологическите култури, явявайки се ключова за разбирането на религиозната система, изградена от древните общества. Изследваният период засилва още повече това значение, бидейки в основата на създаването на абстрактния комплекс от понятия, обясняващи живота и смъртта, и осъзнаването на мястото на човека между тях в зората на цивилизацията, развиваща се на моста между Европа, Предна Азия и Средиземноморието.

Доц. д-р Виктория Русева,
Институт по експериментална морфология,
патология и антропология с музей – БАН